

DANUTA SIERADZKA
(Chorzów)

NIEMIECKIE ORGANIZACJE KULTURALNE NA TERENIE WOJEWÓDZTWA ŚLĄSKIEGO W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

Zadaniem niniejszego artykułu jest ukazanie rozwoju organizacyjnego mniejszości niemieckiej pod względem kulturalnym ze szczególnym uwzględnieniem pozycji, charakteru i struktury Deutscher Kulturbund jednoczącego większość niemieckich stowarzyszeń kulturalnych na terenie woj. śląskiego¹. Artykuł został oparty w głównej mierze na materiałach archiwalnych znajdujących się w Brzegu i Katowicach, na opracowaniach oraz na prasie niemieckiej.

Ukształtowany historycznie układ stosunków społeczno-narodowościowych w pierwszych latach po zmianie suwerenności państwowej w 1922 r. nie spowodował zmian w istniejącej strukturze własnościowej Górnego Śląska. Ludność niemiecka stając się mniejszością narodową utrzymała nadal uprzywilejowane stanowisko w sferze ekonomicznej i kulturalnej. Przyczyną tego stanu rzeczy było głównie to, że nie uległy zmianie stosunki własnościowe w przemyśle ciężkim, który decydował o randzę tego regionu. Liczna pozostała warstwa niemieckiej inteligencji technicznej i zawodowej. Prawie niezmieniona została własność ziemiska, kupiectwo.

Polskie życie kulturalne na terenie G. Śląska musiało się organizować w zasadzie od podstaw, walcząc z trudnościami związanymi z tym, że główna baza materialna znajdowała się w rękach niemieckich. Dla porównania: Śląsk Cieszyński znajdował się pod tym względem w lepszym położeniu, albowiem w warunkach państwa polskiego był lepiej przygotowany do nowego życia. Miał już własną inteligencję polską, rozbudowaną sieć szkolnictwa polskiego, rozwinięty system polskich organizacji polityczno-społecznych, gospodarczych i kulturalno-oświatowych. Poza tym na G. Śląsku na skutek dużego przemieszania się śląskiej ludności niemieckiej z polską, występowała w ciągu całego okresu międzywojennego określona płynność w deklaracjach przynależności narodowej, która również uwidaczniała się w rozwoju niemieckich organizacji kulturalnych². Trudno dzisiaj ustalić, ile osób narodowości polskiej uczestniczyło w życiu niemieckich organizacji kulturalnych.

¹ W 1921 r. powstała organizacja Deutsch-Oberschlesischer Volksbund für Polnisch-Schlesien zur Wahrung der Minderheitsrechte, E. V. (Niemiecko-Górnośląski Związek Ludowy dla Polskiego Górnego Śląska dla obrony praw mniejszościowych, z.z.), która zgrupowała w swoich oddziałach terenowych prawie wszystkie organizacje i stowarzyszenia niemieckie, uchodziła za polityczną reprezentację Niemców na terenie woj. śląskiego.

² Niejednokrotnie tam, gdzie przy plebiscycie nie padł ani jeden głos na Niemców, niemiecki Volksbund poprzez społeczno-kulturalne akcje oferujące m. in. polskim bezrobotnym korzyści materialne zyskiwał dużo zwolenników. Sytuację

Swoją działalność kulturalną mniejszość niemiecka z terenu woj. śląskiego miała zagwarantowaną w postanowieniach konwencji genewskiej, konstytucji marcowej z 1921 r. oraz statucie organicznym z 1920 r.³ W pracy kulturalno-oświatowej mniejszości niemieckiej woj. śląskiego dominowały dwa kierunki: pielęgnowanie kultury i obyczajów niemieckich oraz wyrabianie u Niemców metod oddziaływania na najbliższe środowisko. Z organizacji niemieckich wchodzących w skład Volksbundu największą rolę odgrywał Deutscher Kulturbund, którego celem było wpajanie w każdą osobę, poczuwającą się do łączności ze społecznością niemiecką, przekonania o wysokiej wartości kultury niemieckiej i rozbudzanie poczucia jedności z niemiecką wspólnotą kulturalną (deutsche Kulturgemeinschaft). „Zadaniem Niemców na Wschodzie — pisał Victor Kauder, czołowy działacz Deutscher Kulturbund — jest panowanie kultury i twórczości niemieckiej..., każda jednostka musi być świadoma swej niemieckości, musi znać wartość kultury niemieckiej”⁴.

Działalność kulturalną prowadzono w poszczególnych grupach i środowiskach. Metody działalności kulturalnej dostosowane były do poziomu i potrzeb poszczególnych grup społecznych, m. in. wyznaniowych, zawodowych zmierzających do utrzymania łączności z kulturą niemiecką. W statucie Deutscher Kulturbund czytamy: „Zjednoczyć wszystkie związki działające na polu kształtowania umysłu i ciała w duchu kultury niemieckiej z wyłączeniem celów religijnych i politycznych”⁵.

Deutscher Kulturbund powstał pod koniec 1921 r., podobnie jak dwa inne związki wchodzące w skład Volksbundu: Deutscher Bezirksschulverein i Deutscher Wohlfartsbund. Pierwotnie siedziba jego mieściła się na terenie Królewskiej Huty, a od 1928 r. przeniesiono ją do Katowic. W okresie międzywojennym z działalnością kulturalną tego związku związani byli: Helmut Birkner (pierwszy przewodniczący), Victor Kauder, Alfons Urbanek oraz Edmund Boidol. W 1922 r. organizacja ta składała się z czterech oddziałów⁶: I — Deutscher Verband für Volksbildung und Heimatpflege; II — Deutscher Verband für Körperkultur; III — Arbeiterbildungs Bestrebungen; IV — Konfessionelle Jugendvereine.

Deutscher Kulturbund należał do związków ogólnokulturalnych,

tę charakteryzuje W. Korfanty na forum II Sejmu Śląskiego: „Układ stosunków narodowościowych na Śląsku jest taki, iż mamy jakieś 30% ludności śląskiej pochodzenia polskiego, a więc etnicznie polskiej, która jednak nie wie, czy pod względem narodowo-politycznym jest narodowości polskiej czy też niemieckiej...” (Sprawozdanie stenograficzne II Sejmu Śląskiego, posiedz. 7 z 23 VI 1930).

³ Art. 3, 4 statutu organicznego z 15 VII 1920 r. mówiły o równouprawnieniu każdego mieszkańca Polski (DzURP 1920, nr 73, poz. 497); konstytucja marcowa z 1921 r. (art. 95, 109, 110) gwarantowała prawa mniejszości niemieckiej do pielęgnowania swej mowy, kultury, mówiła o możliwościach zakładania instytucji społecznych, wydawniczych (*Konstytucja Państwa Polskiego*, Lwów 1921, s. 71). Potwierdzenie tych praw nastąpiło w konwencji genewskiej (art. 67, dawny art. 7 Traktatu o Mniejszościach z dnia 28 czerwca 1919 r.). W art. tym stwierdzono m. in., że mniejszość ma prawo do swobodnego używania j. niemieckiego w prasie, publikacjach, zebraniach publicznych (wiece, odczyty) itp. (DzURP 1922, nr 44, poz. 371).

⁴ *Das Deutschtum in Polnisch-Schlesien. Ein Handbuch über Land und Leute* hrsg. von V. Kauder, Plauen 1932, s. 33.

⁵ WAP w Katowicach (dalej: WAPK), Dyrekcja Policji (dalej: DP), sygn. 270, teczka: Volksbund 1927 - 1931, poz. 60.

⁶ WAP w Opolu, oddział w Brzegu (dalej: WAPO-B) zespół Volksbund (dalej: z. VB), sygn. 6, teczka: Volksbund Entstehung Allhemeines 1921 - 1939, poz. 127.

obejmując swoim zasięgiem cały obszar woj. śląskiego. W 1928 r. liczył 25 organizacji i 4 000 członków, natomiast w 1933 r. już 36 organizacji i ponad 45 000 członków, a w tym ponad 10 000 młodzieży⁷. W jego skład wchodziły: niektóre związki zawodowe, organizacje o charakterze sportowo-gimnastycznym, śpiewaczym, religijnym, (katolickie i ewangelickie) oraz organizacje młodzieżowe.

Z niemieckich związków zawodowych do Deutscher Kulturbund wchodziły: Christliche Gewerkschaft, Gewerkschaft kaufmännischer Angestellten, Gesamtverband deutscher christlicher Gewerkschaft podporządkowane Deutsche Katholische Volkspartei, czy Gewerkschaft der Angestellten związane z Deutsche Partei. Z ramienia Deutsche Sozialistische Arbeiterpartei (DSAP) wchodziły — Bund für Arbeiterbildung i Jugendgruppen im Afa-bund (Allgemeiner Freier Angestelltenbund)⁸.

Liczebność poszczególnych stowarzyszeń wchodzących w skład Deutscher Kulturbund była różnorodna zarówno pod względem liczby grup lokalnych, jak i stanu członków. Według danych za styczeń — marzec 1933 r. najwięcej grup lokalnych miały: Gewerkschaft der Angestellten, 45 i 3839 członków, natomiast Katholischer deutscher Frauenbund zorganizowany w 27 grupach miał znacznie więcej członków, bo aż 7540. Z innych stowarzyszeń wysokim stanem członków wykazywały się: Verband für Körperkultur, 38 grup — 5038 osoby, Verband katholischer Jungmänner und Jugendvereine 27 grup — 2500 członków. Najmniej liczebne były Oberschlesien Wanderbund, 42 osoby i Bund für Jugendwandervereine „Wandervogel”, 150 osób⁹ (zob. aneks 1).

Do Deutscher Kulturbund, jak już wspomniano, należała też młodzież od lat 14 do 21. W 1931 r. były 22 organizacje młodzieżowe, z tego najliczniejsze były¹⁰: Katholischer Jungmänner und Jugendvereine — 2650 osób, Verband deutscher Katholiken — 2600 osób czy Katholischer Frauenbund — 1000. Jednocześnie najwięcej grup terenowych miały związki: Evangelische weibliche Jugend — 18 grup, Deutsche Turnerschaft — 16 i Christliche Gewerkschaften — 14¹¹ (zob. aneks 2).

Deutscher Kulturbund rozpowszechniał niemiecką kulturę poprzez wyższe szkoły ludowe, księgarnie, biblioteki, teatry, opiekę nad muzyką i śpiewem, utrzymywanie niemieckich związków gimnastycznych. W swojej działalności kulturalnej wykształcił i posługiwał się różnymi formami oddziaływania dydaktycznego, które stanowiły czynnik integrujący mniejszość niemiecką. Z form kulturalnych można wyróżnić wieczory literacko-autorskie, wykłady i prelekcje, sesje pedagogiczne, wieczorni-

⁷ WAPO-B, z. VB, sygn. 1,teczka: Deutsch-Oberschlesischer Volksbund für Polnisch-Schlesien zur Wahrung der Minderheitsrechte E. V. 1924 - 1925, bez paginacji, działalność Niemieckiego Związku Kulturalnego 1929/30, 1932/33; „Der Oberschlesischer Kurier” 1 IV 1931, nr 75. Autorzy niemieccy jak F. H. Gentzen (NRD) podaje liczbę 45 tys. osób, natomiast T. Bierschenk (RFN) 48 tys. (T. Bierschenk, *Das deutsche Volksgruppe in Polen 1934 - 1939*, Würzburg 1954, s. 280; A. Szefer, *Życie kulturalno-oświatowe mniejszości niemieckiej w Polsce w okresie międzywojennym*, „Zaranie Śląskie” 1966, nr 2).

⁸ WAPO-B, z. VB, sygn. 1, dane organizacyjne za styczeń-marzec 1933, także sygn. 3,teczka: stowarzyszenia przynależne do Deutscher Kulturbund, pismo Deutscher Kulturbund do O. Ulitza z 14 X 1934, bez paginacji.

⁹ Ib.; por. też P. Nasarski, *Deutsche Jugendbewegung und Jugendarbeit in Polen 1919 - 1939*, Würzburg 1957, s. 35.

¹⁰ WAPO-B, z. VB, sygn. 1, zestawienie V. Kaudera z maja 1931 r.; Nasarski, o.c. s. 36.

¹¹ Ib. sygn. 1; Nasarski, o.c. s. 36.

ce, różne kursy szkoleniowe (np. kursy dla teatrów amatorskich, kursy wymowy chóralnej i in.), wypożyczanie aparatów filmowych i projekcyjnych.

W okresie 1926 - 27 prelegenci Volksbundu wygłosili 150 odczytów w 30 różnych miejscowościach woj. śląskiego. Od 1927 r. zaczęto wprowadzać wykłady, przeprowadzane przez Verein für volkstümliche Vorträge w ramach cykli naukowych Deutsche Hochschulwoche, poświęconych omówieniu aktualnych zagadnień w danym roku z dziedziny spraw politycznych, ekonomicznych, filozoficznych oraz sztuki i muzyki¹². Wykładowcami byli profesorowie wyższych uczelni z Niemiec i Austrii. Wśród wykładowców 1928 r. i 1929 r. byli: J. Kühnemänn z Wrocławia, L. Kurtius z Heidelbergu, Z. Zische z Wrocławia, I. Strzygawski z Wiednia i inni. Tematami wykładów były m. in.: „Polityka a współczesna kultura Europy”, „Sztuka niemiecka” czy „Współczesna kultura niemiecka”¹³. W latach trzydziestych organizowano „tygodnie uniwersyteckie” z jednym wspólnym tematem, np. IX i X Deutsche Hochschulwoche zatytułowano wspólnie „Goethewoche”. Deutscher Kulturbund przyjmował zgłoszenia uczestników na wykłady w ramach Deutsche Hochschulwoche u siebie w biurze w Katowicach po uprzednim uiszczeniu odpowiedniej kwoty za udział w tychże wykładach. W 1927 r. opłaty wynosiły 10 zł za udział we wszystkich wykładach, 5 zł za udział w 6-godzinnym wykładzie oraz 3 zł za pojedynczy wykład. W rok później opłaty podniesiono, wprowadzając stały abonament w wysokości 10 zł, który od 1930 r. wynosił już 15 zł¹⁴.

Inną z form pracy kulturalnej Deutscher Kulturbund była seria reportaży z dziedziny popularnonaukowej. 23 I 1930 Max Geisenheymer wygłosił prelekcję na temat: „Podróż dookoła świata Zeppelinem”, podczas której omówił wrażenia z podróży sterowcem z Niemiec przez Związek Radziecki, Japonię do Ameryki i z powrotem. 4 IV 1930 wystąpił z tematem „Katastrofa ekspedycji Nobilego” — prof. Franciszek Behounek z Pragi, uczestnik wyprawy podbiegunowej Umberto Nobilego. Dużym zainteresowaniem cieszyła się prelekcja Maxa Variera, wynalazcy napędu rakietowego, wygłoszona w maju w Katowicach, Bielsku, Kró-

¹² WAPK, DP, sygn. 270, poz. 6 - 8, 88; WAPO-B, z. VB, sygn. 1, „Schaffen und Schauen 2 und 3 Hochschulwoche”, Katowice 1929, III Hauptverzeichnis der Geschäftsstelle des Deutschen Kulturbundes für Polnisch-Schlesien, Katowice 1929. W ramach II Deutsche Hochschulwoche (15 IX — 2 X 1928) przedstawiono problematykę: prof. J. Kühnemann z Wrocławia, Niemiecka myśl o życiu i współczesne dążenia duchowe, prof. K. Zische z Wrocławia, Światopogląd katolicki a kultura niemiecka; prof. H. Moser z Berlina, Współczesna sztuka niemiecka; prof. R. Hamman z Marburga, Współczesna muzyka niemiecka. Natomiast VI Deutsche Hochschulwoche trwające od 16 do 18 IX 1930 uwzględniły zagadnienia: prof. A. Müller z Berlina, Niemiecka psychologia a kultura; prof. W. Hempach, Problemy Europy Zachodniej; dr G. Mehlis z Freiburgu, Włoski faszyzm; dr A. Bergsträser z Heidelbergu, Anglia a Europa; AAN, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (dalej: MSW), Wydział Narodowościowy (dalej: W. Nar.) sygn. 962, Sprawozdania sytuacyjne z życia mniejszości niemieckiej 1928 r.; Centralne Archiwum Historii Partii KC PZPR (dalej: CAHP KC PZPR), Urząd Wojewódzki Śląski (dalej: UWŚL), Wydział Bezpieczeństwa Publicznego (dalej: W. BP), sygn. 275/II-1, Tygodniowe sprawozdania sytuacyjne nr 36, 41.

¹³ WAPK, DP, sygn. 270, poz. 8, 88, 114; WAPO-B, z. VB, sygn. 1, III Hauptverzeichnis, o.c.; CAHP KC PZPR, UWŚL, W. BP, sygn. 275/II-1, tygodniowe sprawozdania sytuacyjne nr 35, 37; AAN, MSW, W. Nar. sygn. 961, 963, Sprawozdania sytuacyjne z życia mniejszości niemieckiej 1928 i 1919 r.

¹⁴ WAPK, DP, sygn. 270, poz. 8; WAPO-B, z. VB, sygn. 1, „Schaffen und Schauen 2 und 3 Hochschulwoche”, Katowice 1929 r.

lewskiej Hucie i Mysłowicach na temat „Siła nośna rakiety dla pojazdów i samolotów oraz ataku we wszechświecie”¹⁵. Ponadto raz na kwartał odbywały się wieczory literackie, w których występowali: R. Binging, Wilhelm Schäfer, Thomas Mann, Herman Stehr i inni¹⁶.

Z innych form wymienić należy tzw. tygodnie pieśni (Abendsingwochen), wystawy śląskich artystów, wieczorowe tygodnie pieśni, teatr marionetek w wykonaniu grupy Iwowskiego z Wrocławia. Ponadto Deutscher Kulturbund kładł duży nacisk na rozwój i uprawianie turystyki i wycieczek młodzieżowych pomagając finansowo w urządzaniu schronisk młodzieżowych, jak np. w Starej Kuźni czy Hołdunowie, lub też tworząc osiedla młodzieżowe¹⁷.

Deutscher Kulturbund celem spopularyzowania i rozwinięcia swojej działalności publikował różne wydawnictwa. Wychodziły m. in. 2 organy prasowe: „Schaffen und Schauen” od 1924 r. oraz „Ostschlesische Heimathefte” od 1927 r.; wydawano także kalendarze „Ostschlesische Heimat”, „Ostdeutsche Heimatbücher”¹⁸. Wymienione czasopisma były subwencjonowane i przez Deutscher Kulturbund, i przez Verband deutscher Volksbücherein. Głównymi wydawcami byli: Helmut Schuster oraz Walter Fitzek. Cena pojedynczego egzemplarza w 1926 r. wynosiła 30 gr, natomiast roczna 3,60¹⁹.

Deutscher Kulturbund nie posiadał majątku nieruchomego, rozporządzał jednak dużymi funduszami otrzymywanymi od Volksbundu. Wydatki Deutscher Kulturbund na cele kulturalne były znaczne, o czym mogą świadczyć przykładowo wydatki tylko jednego roku — 1929. 26 IV 1929 uchwałą zarządu Volksbund postanowił wyasygnować na działalność kulturalną w tym właśnie roku łącznie 25 658,35 zł, z tego na działalność sportową przeznaczono 8 900 zł, a na zakup nowych książek 2 758,35 zł²⁰.

W związku z tą uchwałą niektóre stowarzyszenia wchodzące w skład Deutscher Kulturbund otrzymały kilkakrotnie w tymże roku pewne sumy pieniężne. Do wybranych organizacji należały: Deutsche Turnerschaft — 3000 zł, Christliche Gewerkschaften — 2000 zł czy Bund für Arbeiterbildung — 1000 na cele kulturalne oraz 958,35 zł na zakup nowych książek²¹. Poza rocznym dofinansowaniem poszczególne stowarzyszenia mogły ubiegać się o dodatkowe fundusze z przeznaczeniem na obozy czy wycieczki. W 1929 r. z prośbą o dofinansowanie wystąpił Ver-

¹⁵ WAPK, DP, sygn. 270, poz. 77, 79; WAPO-B, z. VB, sygn. 1, Deutsche Kulturarbeit in Polnisch-Schlesien 1932/33; Kauder, o.c. s. 327.

¹⁶ WAPK, DP, sygn. 270, poz. 11.

¹⁷ WAPO-B, z. VB, sygn. 1, Deutsche Kulturarbeit in Polnisch-Schlesien 1932/33.

¹⁸ WAPO-B, z. VB, sygn. 1, pismo z 25 III 1926, Pielęgnacja niemieckiej kultury 1929/30; AAN, Konsulat Generalny RP w Opolu (dalej: KGO), sygn. 19,teczka: Stosunki kulturalne i oświatowe 1926-1930, poz. 7. Co do miesięcznika „Schaffen und Schauen” istnieje kontrowersja w kwestii wydania numeru 1: W. Sworakowski a za nim A. Szefer (W. Sworakowski, *Niemieckie towarzystwa naukowe i biblioteki w Polsce*, „Strażnica Zachodnia” 1933, t. XVI, s. 210 oraz A. Szefer, *Zycie kulturalno-oświatowe mniejszości niemieckiej w Polsce w okresie międzywojennym*, „Zaranie Śląskie” 1966, nr 2, s. 270) podają rok założenia — 1927. Natomiast materiały archiwalne zgromadzone w Brzegu sugerują jako początek pisma datę 1924 r. Również sprawozdanie konsula generalnego RP w Opolu, A. Szczepańskiego z 2 V 1927 donosi o istnieniu tego pisma w 1926 r. dając do zrozumienia, że założono je wcześniej.

¹⁹ WAPO-B, z. VB, sygn. 1, pismo z 25 III 1926.

²⁰ Ib. sygn. 1, wykaz K. Rongego z 26 IV 1929.

²¹ Ib.

band katholischer Jungmänner und Jugendvereine, który na cele organizowanego kursu dla przewodników w Cieszynie otrzymał dotację w wysokości 4000 zł²².

Równocześnie z pomocy finansowej korzystały nie tylko organizacje wchodzące w skład Deutscher Kulturbund, ale i inne wchodzące do Deutsche Partei czy DSAP. W 1929 r. żona przywódcy DSAP na terenie G. Śląska — Alicja Kowoll, przewodnicząca niemieckiej organizacji młodzieżowej, otrzymała na cele organizowanego obozu tej organizacji 3000 zł. Mówiąc o DSAP warto zwrócić uwagę na pomoc finansową udzielaną przez Deutscher Kulturbund organizacji Bund für Arbeiterbildung, stanowiącej rodzaj uniwersytetu przy DSAP w okresie 1928 - 30²³. Pomimo rozluźnienia kontaktu między DSAP i Volksbundem, w tym okresie Bund für Arbeiterbildung otrzymał na cele kulturalne 5133 zł²⁴.

Szczególną rolę w Deutscher Kulturbund na terenie woj. śląskiego odgrywały biblioteki niemieckie, które miały określone cele społeczno-kulturalne, a zwłaszcza umacnianie poczucia przynależności do niemieckiej wspólnoty narodowej. Na terenie Polski istniały 2 centrale bibliotekarskie — Verband deutscher Volksbüchereien in Polen w Katowicach oraz Verband deutscher Büchereien in Polen z siedzibą w Poznaniu. Centrale te zakładały biblioteki publiczne, szkolne i robotnicze starając się dotrzeć z książką niemiecką do każdego prawie zamieszkałego w Polsce Niemca, bez różnicy wyznań i przekonań politycznych. Verband deutscher Volksbüchereien in Polen powstał 26 X 1921, a zarejestrowany został przez władze niemieckie 16 XII 1921. Charakterystyczne jest sformułowanie w statucie tego stowarzyszenia zasięgu terytorialnego, jeszcze przed dokonaniem zmiany suwerenności państwowej. „Związek obejmuje wszystkie biblioteki stałe i ruchome na tych terenach, które odstępują się Polsce”²⁵. Związek ten był w ścisłym kontakcie z Volksbundem, a w skład Deutscher Kulturbund wszedł dopiero w 1928 r. Jego pierwszym przewodniczącym był do 1926 r. Paul Zöckler, a następnie Victor Kauder.

Miesięcznik „Schaffen und Schauen” w jednym z numerów w 1929 r. pisał, że najskuteczniejszą drogą utrzymania i szerzenia kultury niemieckiej są biblioteki²⁶. Pod tym względem Verband deutscher Volksbüchereien rozwijał się dynamicznie. W 1922 r. posiadał zaledwie 5 000 tomów, biblioteki polskie w tym czasie — blisko 35 000, w 1927 r. stan księgozbioru niemieckiego wynosił 100 000 tomów, biblioteki polskie dysponowały ponad 80 000 tomów²⁷.

²² Ib. pismo Volksbund z 11 VII 1929.

²³ Należy podkreślić, że był to okres częściowego zerwania kontaktu między DSAP i Volksbundem, okres nawiązania sojuszu z PPS i wystawienia wspólnej listy wyborczej do Sejmu polskiego, a jednocześnie ostrej walki z Deutsche Wahlgemeinschaft. Mimo że partia socjalistyczna wyłamywała się z solidarności z obozu niemieckiego, rozumiano jej posunięcia, albowiem działała ona na rzecz całej niemieczyny. Dzięki odmiennej taktyce partia potrafiła dotrzeć do niemieckiego robotnika, podnosząc jego kulturę, a to było głównym założeniem Deutscher Kulturbund.

²⁴ WAPO-B, z. VB, sygn. 1, pismo K. Rongego do K. Buchwalda z 18 VIII 1930. Równocześnie oddzielne fundusze otrzymały organizacje wchodzące w skład Bund für Arbeiterbildung: Arbeitersängerbund — 3 700 i Arbeiter Turn und Sportbund — 2 000 zł.

²⁵ WAPK, UWSL, Wyd. Prezydyjalny, sygn. 2033, poz. 29.

²⁶ WAPO-B, z. VB, sygn. 1, „Schaffen und Schauen” nr 3 z 1929.

²⁷ AAN, KGO, sygn. 19, poz. 8; Sworakowski, o.c. s. 213; *Dzieje pracy Górnośląska 1922 - 1927*, Lwów, Katowice 1927, s. 29.

Statystyka stanu liczbowego książek i czytelników niemieckich jest bardzo niedokładna, a źródła informacyjne wykazują dużą rozbieżność. „Der Auslanddeutsche” 1927 r. za rok sprawozdawczy 1926/27 podaje liczbę bibliotek — 246 ze 100 000 tomów, co odpowiada danym polskim za 1926 r.²⁸ Równocześnie Verband deutscher Volksbüchereien w okresie sprawozdawczym od 1 V 1926 do 1 IV 1927 wymienia, że liczba bibliotek wzrosła w tym czasie z 126 do 270, przy czym na G. Śląsku liczba ta wynosi 152²⁹. Natomiast „Jahrbuch der gelehten Welt”, Berlin 1928 r., podawał, że w 1928 r. związek zrzeszał 320 bibliotek z 60 000 tomów. Odmienne stan księgozbioru niemieckiego ocenia Z. Urbański podając na dzień 1 IV 1930 liczbę 264 bibliotek z 45 kołami czytelniczymi i rocznym stanem książek na 120 000 tomów, a „Der Auslanddeutsche” z 1931 r. za lata 1930/31 wskazuje liczbę 289 bibliotek z 125 000 tomów³⁰.

Bardziej miarodajne wydają się nam dane Deutscher Kulturbund, który 1 IV 1930 dokonał w tej kwestii podsumowania. Stan księgozbioru wynosił: 264 biblioteki (co w tym przypadku pokrywa się z danymi Z. Urbańskiego — przyp. DS), 120 000 tomów z 24 kołami czytelniczymi, 20 000 czytelników i 250 000 wypożyczeń. Stan ten ilustruje tab. 1.

Natomiast w trzy lata później stan księgozbioru Verband deutscher Volksbüchereien był już znacznie wyższy (tab. 2). Ponadto Verband deutscher Volksbüchereien urządzał coroczne kursy dla bibliotekarzy pod nazwą „Büchereitage”³¹. Równocześnie organizacją bibliotek zajmowały się w mniejszym stopniu inne organizacje niemieckie, jak: Bund für Arbeiterbildung, posiadający w bibliotece w Królewskiej Hucie w 1931 r. ok. 9 000 książek, czy Verband deutscher Katholiken, który w 1929 r. był w posiadaniu 17 bibliotek (prawie 8 000 tomów)³².

Tabela 1

Liczba niemieckich bibliotek na terenie woj. śląskiego w 1930 r.

Teren	Stałe biblioteki	Biblioteki szkolne	Koła czytelnicze (Lesezirkel)
Górny Śląsk	92	65	21
Śląsk			
Cieszyński	16	12	—
Małopolska	74	5	3
Razem	182	82	24

Źródło: WAP w Opolu, oddział w Brzegu, zespół Volksbund, sygn. 1,teczka: Deutscher Kulturbund für Polnisch-Schlesien, bez paginacji, dane za lata 1932/33; por. „Sprawy Narodowościowe”, 1930, nr 3 - 4, s. 39.

²⁸ Z. Urbański, *Mniejszości niemieckie w Polsce*, Warszawa 1933, s. 204; Sworakowski, o.c. s. 211.

²⁹ AAN, KGO, sygn. 19, poz. 8.

³⁰ WAPO-B, z. VB, sygn. 1, III Hauptverzeichnis, o.c.

³¹ W programie kursów uwzględniano problematykę: dzieje bibliotekarstwa niemieckiego, powstanie książki, jej dzieje i konserwacja, technika wypożyczania i przechowywania oraz literatura jako czynnik kształtowania życia.

³² WAPO-B, z. VB, sygn. 1, „Der Freie Gewerkschaften” 1931, nr 3; zob. L. Ręgorowicz, *Mniejszość niemiecka na G. Śląsku pod względem kulturalnym*, „Sprawy Narodowościowe” 1934, nr 5 - 6, s. 568.

Tabela 2

Teren	Stałe biblioteki	Lokalizacja Liczba miejscowości	Koła czytelnicze
Górny Śląsk	154	82	16
Śląsk Cieszyński	28	10	1
Małopolska	100	97	—
Razem	282	109	17

Źródło: WAP w Opolu, oddział w Brzegu, zespół Volksbund, sygn. 1,teczka: Deutscher Kulturband für Polnisch-Schlesien, dane za lata 1932/33.

Mniejszość niemiecka w obrębie woj. śląskiego działała i rozwijała się swobodnie w przeszło 300 niemieckich organizacjach kulturalnych, zawodowych, sportowych, oświatowych i politycznych. Trudno jest dzisiaj określić liczbę imprez, w których uczestniczyła ta mniejszość, z tej racji że nie zawsze jej akcje były odnotowywane w aktach Dyrekcji Policji w Katowicach. Cyfry, którymi dysponujemy, są znacznie niższe i odbiegają od rzeczywistości. Tabela 3 przykładowo ilustruje dane z 1928/29 r.

Tabela 3

Liczba imprez niemieckich w czasie od 1 V 1928-do 30 IV 1929 r.

Problematyka	Liczba imprez
Zebrań	14181 ^a
Przedstawień teatralnych (teatr stały i amatorski)	205
Wieczornic lub zabaw	176
Obchodów gwiazdkowych	60
Wykładów i odczytów	76
Wycieczek	96
Obchodów uroczystościowych	11

^a Dotyczy tylko 144 organizacji.

Źródło: AAN w Warszawie, Min. Spraw Zagranicznych, Wydział Organizacji Międzynarodowych, sygn. 2321,teczka: Sprawy mniejszościowe w woj. śląskim (1929 r.), poz. 8.

Inną placówką kulturalną był teatr reprezentowany przez Deutsches Oberschlesisches Landes Theater. Przedstawienia teatralne organizował Deutsche Theatergemeinde in Polnisch-Schlesien wchodzący do Deutscher Kulturbund. Towarzystwo to miało stałe placówki w Katowicach i Królewskiej Hucie, a od 1930 r. również i w Siemianowicach. Teatr katowicki mający charakter amatorski, na mocy porozumienia ze stroną polską, wystawiał miesięcznie w Katowicach 9 przedstawień. Przykładowo od 2 X 1936 do 26 IV 1937 zorganizował 108 imprez, w których uczestniczyły 57 992 osoby³³. Natomiast w Królewskiej Hucie w okresie 1928 -

³³ WAPO-B, z. VB, sygn. 296,teczka: teatr niemiecki 1925 - 1938, bez paginacji, „Katowitzer Zeitung” z 15 VII 1937, nr 159.

- 29 odbyło się 7 przedstawień oper, 18 operetek, 21 przedstawień dramatycznych i 4 dla dzieci³⁴.

Równocześnie władze polskie zezwalały na gościnne występy w obrębie woj. śląskiego niemieckim teatrom z Bytomia, Morawskiej Ostrawy czy zespołu teatralnego „Dreistädte-Theater”, który w sezonie od października 1928 r. do końca kwietnia 1929 r. dał 121 przedstawień. Natomiast w tym samym czasie Teatr Polski z Katowic dał na Śląsku Opolskim 13 wystąpień (5 w Bytomiu, 3 w Zabrze, 4 w Gliwicach, 1 w Opolu). Na znikomą liczbę wystąpień polskiego teatru złożyły się trudności z uzyskaniem sali, rozmaite szkykany miejscowych czynników, wrogie nastawienie społeczeństwa niemieckiego na tym terenie³⁵.

Ponadto równolegle przedstawienia teatralne prowadziły: Verband deutscher Katholiken in Polen, który w 1927 r. dał 200 przedstawień, grupy terenowego działania Gewerkschaften kaufmännischer Angestellten urządziły w 1928 r. 194 przedstawienia amatorskie i 48 odczytów³⁶.

Poza działalnością teatralną rozwijały się na terenie woj. śląskiego chóry kościelne. Na wysokim poziomie artystycznym stały chóry w Katowicach, Chorzowie, Bielsku i Siemianowicach. Były to: Sängerbund, Sängergemeinschaft, Meisterchor Gesangverein, Chorvereinigung. Ponadto istniał Verband deutscher Kirchenchöre der Diocese Kattowitz, skupiający 26 niemieckich chórów kościelnych z 1700 członków³⁷.

Z innych stowarzyszeń mniejszości niemieckiej bogate tradycje sięgające okresu I wojny światowej miał Wanderbund, którego organizacje na terenie woj. śląskiego niejednokrotnie istniały nielegalnie³⁸.

Jedną z najaktywniejszych organizacji skupiającą młodzież był Deutsche Turnerschaft in Polnischen-Schlesien, założony jeszcze w 1921 r. Początkowo centrala DTP mieściła się w Bydgoszczy, a od 1929 r. miała stałą siedzibę w Bielsku. Towarzystwo to wydawało własny organ prasowy wychodzący od 1925 r. pod nazwą „Mitteilungen des deutschen Turnerschaft in Polen”. W 1931 r. związek ten obejmował 16 stowarzyszeń sportowo-gimnastycznych z 3668 członkami³⁹.

Młodzież socjalistyczna skupiona była wokół Deutsche Sozialistische Arbeiterjugend (DSAJP) i miała powiązania z Sozialistische Arbeiterjugend (SAJ) w Niemczech i Austrii. Przewrót hitlerowski w Niemczech w 1933 r. spowodował stopniowy upadek organizacji młodzieżowych niemieckich socjalistów na Śląsku z tej racji, że DSAP na tym terenie zdecydowanie odcięła się od programu i działalności partii hitlerowskiej.

³⁴ AAN, MSW, W. Nar. sygn. 962, sprawozdania sytuacyjne z życia mniejszości niemieckiej 1928 r.

³⁵ Ib. Min. Spraw Zagranicznych, Wydział Organizacji Międzynarodowych, sygn. 2321,teczka: Sprawy mniejszościowe w województwie śląskim (1929), poz. 16.

³⁶ „Der Oberschlesischer Kurier” z 7 II 1929.

³⁷ AAN, KGO, sygn. 271, teczka: Mniejszości w Polsce, poz. 173, 175. W 1936 r. Deutscher Sängerbund posiadał 25 oddziałów, Sängergemeinschaft 60 oddziałów, Cäcilienverein — 7 oddziałów i 469 członków, Männergesangverein — 10 i 913, Katholische Kirchenchöre — 4 i 1073, Deutscher Gesangverein — 6 i 488, Arbeitergesangverein — 2 i 116, Liedertafel — 1 i 112, Meistreichor Gesangverein — 10 i 115 czł.

³⁸ WAPK, zespół NSDAP, Gau/OS, teczka 164. Na terenie woj. śląskiego istniało wiele nielegalnych organizacji Wanderbundu, m. in. w 1925 r. powstały w Kamienicy, Aleksandrowicach, Starym Bielsku.

³⁹ „Kattowitzer Zeitung” z 10 VII 1934, nr 152, „Strażnica Zachodnia” 1932, nr 2, s. 207.

Jak widać, życie kulturalne mniejszości niemieckiej na terenie woj. śląskiego rozwijało się swobodnie, bez żadnych przeszkód ze strony władz polskich, zgodnie z postanowieniami konwencji genewskiej. Porównując sytuację mniejszości polskiej w tym zakresie w Niemczech, nie znajdujemy dla niej nawet w przybliżeniu podobnych możliwości i uprawnień, z jakich niemiecka mniejszość korzystała w woj. śląskim. Na Śląsku Opolskim język polski był ignorowany przez władze niemieckie, w przeciwieństwie do obszaru polskiego Niemcy swobodnie mogli używać języka ojczystego w sprawach urzędowych, na ulicy, w kolejach, kawiarniach, miejscach publicznych. Odmiennie na Opolszczyźnie, gdzie niejednokrotnie rozmowa prywatna prowadzona w języku polskim była powodowana szykanami i pobiciami.

ANEKS 1

Wykaz niemieckich organizacji
podległych Deutscher Kulturbund w 1933 r. oraz ich liczebność

L.p.	Nazwa stowarzyszenia	Siedziba	Stan liczebny	
			grup	członków
1	Arbeitsgemeinschaft für Musik und Vorträge	Katowice	27	988
2	Arbeiter Turn und Sportbund	Król. Huta	8	137
3	Bund für Arbeiterbildung	„	12	3721
4	Bund für Jugendwandervereine „Wandervogel”	Katowice	8	150
5	Christliche Gewerkschaft	„	—	—
6	Erster Fussballklub 1. J.F.C.	„	—	250
7	Erster Kattowitzer Schwimmverein (EKS)	„	—	120
8	Deutscher Stenographenbund in Polen	Król. Huta	9	1000
9	Deutsche Theatergemeinde	Katowice	2	3500
10	Gesamtverband deutscher christlicher Gewerkschaft	„	27	1661
11	Gewerkschaft kaufmännischer Angestellten	„	10	790
12	Gewerkschaft der Angestellten	„	45	3839
13	Jugendgruppen im Afa — bund	„	—	680
14	Katholischer deutscher Frauenbund	Król. Huta	27	7540
15	Literarische Vereinigung	Katowice		298
16	Oberschlesischer Wanderbund	„	2	42
17	Schlesischer Winter Sportverein	„	—	500
18	Verband der Hilfsvereine Deutscher	„	—	4000
19	Verband deutscher Cäcilien Verein	„	—	180
20	Verband deutscher Volkbüchereien	„	17 kół czyt.	18000
21	Verband deutscher Lehrer in Polen	Katowice	—	—
22	Verband deutscher Lehrer in Polen	Król. Huta	—	39
23	Verband evangelischer Jünglingvereine	„	18	650
24	Verband evang. Jugendvereine	Katowice	14	500
25	Verband evang. Jungfrauenvereine	Siemianowice	—	560
26	Verband evang. Kirchenchöre	Świętochłowice	15	360
27	Verband evang. Frauenvereine	Lipiny	17	2000
28	Verband evang. Arbeitervereine in P.O/S	Katowice	4	600

21	Verband evang. Bundesvereine in P. O/S	„	–	500
30	Verband für Einheits Stenographen	„	9	1000
31	Verband für Körperkultur	„	38	5038
22	Verband für Leibesübungen „Jugendkraft”	„	–	490
33	Verband katholischer Jungmänner und Jugendvereine	„	27	2500
34	Verband der Beamten-Erhungsheime	„	–	138
35	Verein für Volksbildungspflege	„	–	250
36	Verein für Volkstumliche Vorträge	„	–	193

Źródło: WAP w Opolu, oddział terenowy w Brzegu, zespół Volksbund, sygn. 3, bez paginacji, pismo Deutscher Kulturbund do O. Ulitza z 14 X 1934; ib. zespół Volksbund, sygn. 1, bez paginacji, dane organizacyjne za styczeń - marzec 1933 r.

ANEKS 2

Wykaz organizacji młodzieżowych podległych Deutscher Kulturbund w 1931 r.
(młodzież w wieku 14 - 21 lat)

L.p.	Nazwa organizacji	Stan liczebny	
		grup	człon- ków
1	Arbeiter Sängerbund	10	200
3	Arbeiter Radfahrbund		10
2	Arbeiter Turn und Sportbund	8	455
†	Christliche Gewerkschaften	14	963
5	Deutsche Hilfsvereine		790
		w tym 540 ucz.	
6	Deutsche Turnerschaft	16	
7	Deutsche Stenographenbund in Polen		200
8	Einheitsstenographen		122
9	Evangelische weibliche Jugend	18	650
10	Evangelische männliche Jugend	14	475
11	Gewerkschaftjugend	9	860
12	Gewerkschaft der Angestellten		664
13	Kinderfreunde	3	335
14	Katholischer abstinenten Jugend		108
15	Katholischer deutscher Frauenbund	17	1000
16	Katholischer Jungmänner und Jugendvereine		2650
17	Oberschlesischer Wanderbund		49
18	Sozialistische Jugend	8	860
19	Turistenvereine „Naturfreunde”	–	189
20	Wandervögel	9	144
21	Verband für Leibesübungen „Jugendkraft”		820
22	Verband deutscher Katholiken	30	2600

Źródło: WAP w Opolu, oddział w Brzegu, zespół Volksbund, sygn. 1, bez paginacji, dane: pismo z maja 1931 r.

НЕМЕЦКИЕ КУЛЬТУРНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ НА ТЕРРИТОРИИ СИЛЕЗСКОГО ВОЕВОДСТВА В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД

Автор делает обзор культурных организаций немецкого меньшинства на территории силезского воеводства, указывая их роль, функции и объем деятельности. На указанной территории немецкое меньшинство могло свободно вести культурную деятельность, так как в этом отношении польская сторона строго придерживалась Женевской конвенции.

Ведущей культурной организацией, объединяющей различные общества независимо от их политических и религиозных взглядов, был немецкий Культурбунд, действовавший в качестве одного из немецких союзов Фольксбунда. Он объединял в своих рядах свыше 30 организаций: профессиональных, спортивно-гимнастических и религиозных, а также более 20 молодежных организаций.

Благодаря значительной финансовой поддержке со стороны немецких промышленников из силезского воеводства, а также благодаря фондам, поступающим из Немецкого Рейха, немецкий Культурбунд располагал возможностью применять различные формы культурной работы среди немецкого меньшинства, в частности, литературно-авторские вечера, научно-популярные лекции, учебные курсы, педагогические сессии, художественные выставки. Большой упор делал Немецкий Культурбунд на туризм и молодежные экскурсии. Кроме того велась издательская деятельность.

Особо важную роль играли в деятельности этого союза немецкие библиотеки и книжные магазины, являющиеся элементами укрепляющими сознание принадлежности к немецкому национальному единству. Таким образом вырабатывались и применялись различные формы дидактического воздействия, которые являлись фактором, объединяющим немецкое меньшинство.

Среди других организаций и обществ, которые наряду с Немецким Культурбундом вели культурную деятельность, в статье рассматривается труд Театрального общества, Союза немецких католиков. Профессионального союза коммерческих служащих и гимнастических обществ в Силезии.